

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы отражения концептуальной картины мира писателя в художественном тексте. Исследование выполнено на материале романа Ф. М. Достоевского “Бесы”. Проведен анализ способов авторской концептуализации на уровне выделения ключевых знаков – безлично-инфинитивных конструкций (с предикатами долженствования и состояния, с возвратными и невозвратными глаголами и без модальных слов).

Ключевые слова: концептуальное пространство, концепт, судьба, безлично-инфинитивные конструкции, Ф. М. Достоевский.

Анотація

У статті розглядаються проблеми відображення концептуальної картини світу письменника в художньому тексті. Дослідження виконано на матеріалі роману Ф. М. Достоевського “Біси”. Проведено аналіз способів авторської концептуалізації на рівні виділення ключових знаків – безособово-інфінітивних конструкцій (з предикатами повинності та стану, зі зворотними та незворотними дієсловами і без модальних слів).

Ключові слова: концептуальний простір, концепт, доля, безособово-інфінітивні конструкції, Ф. М. Достоевський.

Summary

The article focuses on the problems of reflection the author’s conceptual picture of the world in fiction. The research has been based on F. M. Dostoevsky’s novel “The Possessed”. It has been analysed the ways of the author’s individual conceptualization at the level of key signs highlighting – impersonal infinitive constructions.

Keywords: conceptual space, concept, destiny, impersonal infinitive constructions, F. M. Dostoyevsky.

УДК 811.161.2’367.335

Греб М. М.,
кандидат філологічних наук,
Бердянський державний
педагогічний університет

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРЕДИКАТИВНИХ ЧАСТИН СКЛАДНОСУРЯДНОГО РЕЧЕННЯ ЗІ СПОЛУЧНИКОМ А ЯК ЗАСІБ ВИРАЖЕННЯ ВЛАСНЕ-ЗІСТАВЛЕННЯ

Поняття структурної схеми як формальної моделі складних синтаксичних конструкцій тісно пов’язане із поняттям семантики структурної схеми як загальним типовим змістом, заданим особливим формальним механізмом. Тобто заповнення конструкції конкретним лексичним матеріалом, що належить певним семантичним типам, може відповідати семантиці структурної схеми, конкретизувати й підтримувати її. Однак тією ж мірою синтаксичні позиції можуть заповнюватися лексемами того семантичного ґатунку, що не відповідає формуванню типового змісту, внаслідок чого всередині речень певного класу утворюються окремі функціональні різновиди. Сучасні дослідження з синтаксису [1; 2; 3; 4] в більшості своїй виходять із того, що саме особливості лексики, яка вводиться мовцем

у конструкцію, значною мірою залежить можливість чи неможливість мовної реалізації типових ознак речення, заданих його структурною схемою.

Лексико-семантичне оформлення частин є також важливим і для з'ясування специфіки зіставного відношення між частинами складної синтаксичної конструкції складносурядного типу, що й визначає **актуальність** обраної теми. **Мета** дослідження – проаналізувати фактичний матеріал, узятий із різноманітних джерел, установити деякі закономірності лексико-семантичного наповнення частин складносурядних речень, структурна схема яких передбачає можливість формування зіставного відношення між ними.

Насамперед важливо нагадати, що передумовою формування зіставного відношення є наявність двох асоціативних рядів, реалізованих у структурному паралелізмі предикативних частин складносурядного зіставного речення. Це, зокрема, виявляється в тому, що лексеми, які входять у відношення зіставлення, мають бути певним чином близькими, подібними, тотожними (синонімічними), або контрастними, протилежними (антонімічними), у крайньому разі, співвідноситися за якоюсь спільною семою в значенні чи бути придатними до синонімічного / антонімічного контекстуального співвіднесення. Так, наприклад, у реченні *Весна багата на квітки, а осінь [багата] на сніжки* (Народна творчість) іменні лексеми в позиції підмета першої й другої частин співвіднесені семантично за приналежністю до ЛСГ “пори року”, а іменні частини складених присудків при семантичному аналізі можуть бути кваліфіковані як лексеми, об'єднані значенням “результат росту рослин” або “урожай” тощо.

Значною мірою характер асоціативних зв'язків у власне-зіставних конструкціях ґрунтується, за спостереженнями дослідників, на явищі синонімії, яке в зіставних конструкціях його слід розглядати дещо ширше, ніж власне лексичну синонімію. Синонімічними в реченні можуть бути лексема й анафоричний займенник або анафоричний нуль, так само як синонімія може бути на рівні лексема / словосполучення тощо [5, 32]. Таким же чином варто розглядати й явище антонімії, на основі якого твориться протиставне змістове відношення в межах власне-зіставного різновиду складносурядних речень.

Аналіз семантики зіставних синтаксичних одиниць показує, що характеристики зіставляваних компонентів можуть бути репрезентовані синонімічними лексемами, як у реченні *[У всякому разі, щось неначе не то зашелестіло, не то ікнуло чи кашлянуло на печі, і так виразно, що] німці причаїлися, а Товченик перестав дихати* (О. Довженко), де іменні лексеми *німці* й *Товченик* гіпонімічно співвіднесені, оскільки належать до однієї лексико-семантичної групи “людина”. Предикатні лексеми *причаїтися* й *перестати дихати*, реалізовані у формах *причаїлися* і *перестав дихати*, контекстуально синонімічні, тому що до семантики лексеми *причаїтися* входить і сема “не дихати, перестати дихати”.

Важливо відзначити, що зіставне відношення виявиться слабким або взагалі відсутнім, якщо предикати обох частин будуть виражені тією ж самою лексемою. За такого лексичного наповнення речення з формальними ознаками

зіставної конструкції втратить смисл, пор.: **Німці причаїлися, а Товченик причаївся*. Натомість конструкція з таким же якісним складом матиме зміст у разі використання єднального сполучника *і*, або, за умови збереження семантики зіставлення, необхідним структурним елементом виявиться модифікатор змісту у вигляді частки *теж*, пор.: *Німці причаїлися, і Товченик причаївся* і *Німці причаїлися, а Товченик теж причаївся*. Щоправда, в останньому випадку зіставне відношення буде досить слабким, близьким до єднального, а зіставна семантика висловлення швидше становитиме наслідок логічної операції зіставлення, заснованої на тій пресуппозиції, що кожна людина характеризується специфічними проявами спільних для людей фізичних, психічних і т.д. станів і дій.

Семантична подібність зіставляваних лексем проглядається й у такому прикладі: *Діти навзводи кинулись до садочка, а мати посміхнулася* (М. Стельмах), у якому семантика предикативної групи “навзводи кинулися” містить у собі значення руху, бадьорості, завзяття, задоволення, втіхи, що в такому значенні є контекстуальними синтаксичними синонімами до реакції матері – *посміхнулася*. Якщо представити це речення іншими словами, то воно матиме вигляд: *Діти були задоволені, втішені, а мати посміхнулася* (= *теж була втішена*).

Виникнення зіставного відношення на основі подібності зіставляваних компонентів, що виходить назовні в синонімії лексем у зіставляваних позиціях, – досить поширений випадок у колі зіставних конструкцій. Важливим чинником формування таких конструкцій і їх істотною семантичною ознакою, яка дозволяє визнавати провідним відношенням у цих конструкціях саме зіставне, а не єднальне, є те, що зазвичай мовець обирає синонімічні, але не тотожні лексеми. Наприклад, у реченні *Малий шкандибає, а старий прикульгує, [а проте ідуть, не зупиняються]* (В. Підмогильний), де лексеми *шкандибати* й *прикульгувати* предикатні лексеми є синонімічними, але не тотожними.

Наведені вище приклади характеризуються повнотою синтаксичних позицій, їх зайнятістю відповідними лексемами. У разі, якщо відповідність не повна, слід вести мову про анафоричні лексеми або й про анафоричний нуль [6, 29–38], як, наприклад, у реченні [*Потім уже стала розглядати Заболотного спокійно, мовби відсторонено. Наче перед нею був один з тих багатьох, кого вона доглядала в госпіталі, а тепер він ось уже виписаний і]* йому дорога своя, *а їй – своя* (О. Гончар), де тотожність синтаксичної функції іменної позиції в обох частинах спричиняє пропуск тієї самої лексеми *дорога* в другій частині з метою уникнення тавтології. Цей механізм економії мовних засобів досить широко використовується у формуванні зіставних конструкцій зі сполучником *а*. Зокрема тотожний іменний компонент другої частини може перетворюватися на анафоричний нуль. Як видно із наведеного прикладу, редукуватися в другій частині можуть й інші тотожні для обох частин компоненти. Дослідження складнопідрядних прикомпаративних речень доводить, що своєрідний принцип анафоризації виявляється їхньою конститутивною рисою.

Розглянуті приклади є в цілому елементарними як з точки зору семантики, так і з точки зору синтаксичної позиційності, зокрема зіставлявані компоненти

виконують однакові функції у складі кожної з частин. Варто розглянути більш складні випадки синонімічного зіставлення. У реченні [*Художник, бо ще сонце й росу не спило – вже в нього кінчився сеанс,*] *іди собі, Надько, гуляй до завтрашньої зорі, а він теж піде дивитись, як Роман порається біля вуликів* (О. Гончар) перша частина оформлена як спонукальне висловлення з імперативом, тоді як друга не має модальності наказовості. Проте наявність частки **теж** у другій частині складної конструкції попереджає про однотипність, подібність вираженого в частинах змісту. Таким чином, перша й друга частини структурно не однотипні, хоча це не заважає реченням бути семантично зближеним, пор.: *Надійка піде гуляти і я теж піду дивитися (= гуляти)*. Зіставний же компонент змісту формується як суб'єктивний. Для мовця гуляння Надійки не те ж саме, що його гуляння. Його варіант гуляння наповнений глибоким сенсом (він буде дивитись, як Роман порається біля вуликів, а Надійчине гуляння (чим би воно не було наповнене) менш значуще. Таким чином, можна говорити про наявність контекстуальної синонімії складових компонентів зіставної конструкції.

Аналіз показує, що лексико-семантичне наповнення частин складної конструкції може оформлювати зіставне відношення за умови зіставлення синонімічних предикатних лексем при нетотожних іменних поширювачах, які, щоправда, характеризуються віднесеністю до тих самих ЛСГ. Причому найвиразніше зіставне відношення виявляється у тих конструкціях, де зіставляваний компонент відзначається тотожністю, а всі інші складники, які входять до групи предиката, характеризуються тотожністю синтаксичної функції в реченні, однакоvim лексичним виявом або ж анафоричною присутністю у складі другої частини. Водночас спостереження показує, що синонімічність компонентів може бути як лексичною, так і синтаксичною. Варто відзначити, що широко розповсюдженими складними реченнями, які підпадають під синонімічний принцип структурування зіставності, є такі, в яких синонімічність зіставляваних компонентів контекстуальна.

Іншим досить поширеним видом зіставних конструкцій є такі, в яких зіставлення ґрунтується на використанні в частинах антонімічних лексем. Ця специфіка лексико-семантичного наповнення частин досить часто стає тим чинником, що спричиняє віднесення цих речень до протиставного різновиду, що є не цілком виправданим. Використання антонімів як тих асоціативно співвіднесених лексем, що характеризують також асоціативно співвіднесених учасників певного стану речей, не заперечує сутності змістового відношення зіставлення, як і тих формальних, формально-змістових і семантичних ознак, які притаманні власне-зіставному різновиду складносурядних речень зі сполучником *а*. Тому є всі підстави зараховувати конструкції з антонімічно зіставляваними лексеми чи з їх синтаксичними варіантами до конструкцій власне-зіставного різновиду.

Зіставне відношення між частинами складного речення, репрезентоване за використання явища антонімії, як і у випадку з синонімією зіставляваних

компонентів, також може ґрунтуватися або на тому, що один із компонентів першої частини буде антонімом до одного компонента другої, наприклад: *Осінь збирає, а весна розсипає* (Народна творчість), *Вихваляють царя і його ласки для українського народу, а гетьмана зневажають* (Б. Лепкий), або на тому, що зіставлявані компоненти будуть виражені в одній частині одним словом, а в іншій – синтаксичним еквівалентом антонімічної лексеми, наприклад: *Майстер робив свою справу швидко, а хлопець все натирав воском першу дошку* (Із усного мовлення), де частина *все натирав воском першу дошку* в змістовому плані виражає протилежне явище до поняття “швидко”. Розповсюдженими також є конструкції, в яких антонімічно зіставляваними є не лексеми, а цілі комплекси слів, які лише в контексті набувають антонімічного відношення. Так, наприклад, у реченні *[Якщо ж дощ захопив нас у степу, то, промоклі до рубця, ми в такий день маємо право гнати худобу додому раніше, бредемо в облиплх сорочечках, повертаючись, наче з битви,] матері нас зустрічають перестрашено, а ми тільки сміємось, збуджено ділимось щойно пережитим...* (О. Гончар) словосполучення *зустрічати перестрашено* вступає у відношення антонімії з предикатною лексемою *сміятися*. Отже, зіставлення, засноване на антонімічних відношеннях зіставляваних компонентів може по-різному виявлятися в плані лексичного вираження.

Антонімічно зіставляваними лексемами можуть позначатися дії, ознаки, стани речей, протилежні за певними параметрами, наприклад: *Вода була холодна, а повітря аж пекуче* (Б. Грінченко): *Тут, у цій частині Землі смеркається, а в іншій – світає* (Із підручника); *Життя в селі починалося рано-вранці, а закінчувалося пізно, [хоч і кажуть злі язика, що лягають у селі разом із курми]* (В. Шевчук); *Петро швидко і виходить, а Полуботок безпомічно падає на подушку* (К. Буревій), де виділені лексеми *встає* позначають різні за напрямком рухи (вгору – вниз); *[Вона вийшла, і вода з цебра вилплась їй на голову.] Серьога плигав, регочучи, до стелі, а пані Ївга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала в що перевдягтися* (В. Підмогильний), де виділені лексеми протиставлені за ознакою “рух – нерухомість”.

Зіставлення компонентів може виявлятися у використанні в обох частинах тієї ж самої лексеми, але в одній частині вона матиме заперечну частку *не*, що є частковим виявом зіставлення на ґрунті антонімії, наприклад: *Звір не соромиться своєї дії, а людина соромиться; [звір прямо й чесно виявляє себе, а людина боягузливо ховається за бундючними чуттями, за високими спонуками, за ідеями: вона підліша за звіра]* (В. Підмогильний). Проте такі речення за своєю семантичною сутністю протистоять конструкціям на зразок: *Ватра не горіла, а курила сизим тяжким димом* (О. Гончар), *Вона не сподівалась, а чекала того побачення* (Н. Неждана), де відсутнє зіставлення ознак того ж самого суб'єкта, а наявна субституція однієї ознаки іншою.

Важливо відзначити, що для конструкцій, формальна будова яких відзначається паралельністю синтаксичних позицій предикативних частин, характерним є використання синонімічних або анафоричних лексем, семантично

пов'язаних з антонімами в їх складі. Так, у реченні *Хлопець говорив тихо, а дівчина голосно*, [ніби їй хотілося, щоб всі чули, що вона незадоволена] (Із усного мовлення) у другій частині пропущена предикатна лексема *говорила*, оскільки вона синонімічна (тотожна) предикатній лексемі першої частини. Саме із цією лексемою в першій і другій частині конструкції семантично пов'язані антонімічні лексеми *тихо* й *голосно*. А в такій конструкції, як *Найгірші учні класу почали доброзичливо ставитися до нової вчительки, а Сергій продовжував бойкотувати її* (Із усного мовлення) антонімічна співвіднесеність предикатних лексем уможливорює використання в іменній позиції анафоричного займенника. Такі засоби дозволяють уникати небажаних повторів, роблять висловлення більш компактним.

Окрім синонімічно й антонімічно зіставляваних компонентів, зіставне відношення може формуватися й на базі гіпонімії або тезаурусної співвіднесеності лексем. Так у реченні *[Заболотний за звичкою й тут перекинувся кількома фразами з одним із юнаків, котрий, витираючи скло, похвалився, що дід його, походженням теж із Юкрейн, у пошуках кращої долі помандрував у світі]*, (дід – М. Г.) *працював із братами на тутешніх шахтах, а батько будував* якраз оцю швидкісну трасу... (О. Гончар) підкреслені компоненти є гіпонімами до спільного поняття "робота". У такому прикладі, як *[Уявляв собі цей гидкий образ.] цю комедію, яку цар, мов у театрі, на глухівському майдані виставив, а глухівці дивилися, не розуміючи, що москва насміхається над ними* (Б. Лепкий) тезаурусно співвіднесеними є компоненти *виставляти комедію / дивитися комедію*, які позначають ті чи інші дії різних пов'язаних із театром учасників, отже, ці лексеми відносяться до спільного тематичного поля "театр".

Як показує аналіз складносурядних зіставних конструкцій, речення із тезаурусно співвіднесеними компонентами становлять значну частину в корпусі речень цього різновиду. Це, очевидно, зумовлено тим, що формування таких речень не вимагає від мовця додаткових зусиль щодо пошуку компонентів-відповідників серед синонімів чи антонімів. До того ж досить часто конструкції з такими компонентами не вимагають залучення оцінного критерію, а тому найчастіше функціонують як дескрипції (місцевості, обстановки, умов тощо), наприклад: *Тут же біля неї продавалася терта кабака і тютюн у пашуках; а там – залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підвіски, ухналі й усе, чого треба* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Падав на сірі осінні кураї, а зараз сніги біліють, безкрая розлука біліє, хоч, здається, тільки б радіти, бо все найстрашніше нарешті минулося* (О. Гончар).

Цікавими зразками зіставних конструкцій є такі, як *Не місце прикрашає людину, а людина місце* (Народна творчість); *Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ* (М. Стельмах), у яких лексичне наповнення частин майже однакове, проте друга частина ніби виступає дзеркальним відображенням першої. При цьому у відношення зіставлення, сформоване на базі тих самих лексем, які проте в різних частинах виконують різні функції, вступають компоненти першої частини переставлені місцями. Це

пов'язано зі своєрідним рема-тематичним членуванням змісту першої й другої частин: той компонент, що в першій частині є ремою, у другій входить до складу теми і навпаки, пор.: *Не місце^R прикрашає людину^T, а людина^R прикрашає місце^T; Літа^R ніколи не повертаються до людини^T, а людина^R завжди повертається до своїх літ^T*. Це й позначається на окресленому порядку слів. Допоміжним засобом актуального членування є в таких конструкціях інтонація, а саме акцентоване вимовляння реми в кожній із частин, тобто наявність виділеної реми.

Зіставне відношення може формуватися на основі контекстно співвіднесених лексем, причому ці компоненти по-різному пов'язані один із одним. Так, у реченні *Яковлев, збуривши Старий і Новий Кодак, післав в оден бік підполковника Баріна і нашого полковника Кандибу, а в другий царського війська підполковника Башмакова, [щоб ловили й мордували де якого лиш стрінуть запорожця, мазепинця, одним словом, українця]* (Б. Лепкий) контекстно співвіднесеними формами є числівники (*один – другий*), ряд яких потенційно може бути безмежним, пор.: *Один їв, а другий спав, а третій ними поганяв* (Народна творчість). У цьому випадку контекстно співвіднесеними є лексеми на позначення окремих виявів множинної реалії дійсності. Таким чином, зіставлення може формуватися за допомогою слів *один – другий, перший – другий, один – інший, частина – решта* та ін. Так, у реченні *Частину козаків Хмельницький залишив на першому рукаві, куди вела стьожка від усього загону, а решту, заглибившись у плавні, розбив на дві частини і послав на крила, наказавши замаскуватись, щоб уранці й птахи не могли помітити серед очеретів коней і людей* (П. Панч) слова *частина* і *решта* співвіднесені контекстуально, пор.: *частина = одні, не всі, решта = інші, не всі, а хто залишився*. Спільним для них є відношення до цілісності (до всіх). У конструкції *Одну з склянок Альбіна Романівна випила сама, а іншою щедро полила сплячих, [які, мов ошпарені, позіскакували з ліжка]* (О. Миколайчук-Низовець) контекстно співвіднесеними є лексеми *один – інший*. А, наприклад, у реченні *Триста товаришів стояли тут у залі пліч-о-пліч, триста танкістів, артилеристів, десантників, офіцерів і політпрацівників, а більше простого сержантського й рядового люду зустріли Івана та Уляну* (О. Довженко) ця ж контекстна співвіднесеність виражена лексично по-іншому (*триста – більше = одна частина цілого – інша частина цілого, яка була ще більшою*).

Ще одним випадком складносурядних конструкцій зіставного значення, де наявні контекстуально співвіднесені лексеми, є речення, де ці лексеми відносяться один до одного за своїм значенням як ціле до частини і навпаки, наприклад: *Андрій жартував, а серце його повнилося смутком* (Ю. Мушкетик); *Всі гуляють. А де ж Гонта? Чом він не гуляє? Чом не п'є з козаками? Чому не співає?* (Т. Шевченко); *...тоді полум'я стовпом шарахає вгору, обличчя робляться червоними, веселими, а брови майже в усіх руді, поприсмалювані* (Гр. Тютюнник).

Різниця між двома випадками полягає в тому, що в першому цілісність (або однакова родова віднесеність) не виявляється в контексті, вона є імпліцитно

наявним компонентом змісту (якщо є частина, решта, інший, другий, то мають, відповідно, бути цілісність, сукупність, кількість), а в другому цілісність чи однакова родова належність виявлені на лексичному рівні.

До цього ж типу конструкції слід зараховувати й ті, де контекстуально співвіднесеними є темпоральні показники на зразок **ще... вже, колись... нині, сьогодні... завтра, зараз... потім, вранці... увечері** тощо. Конструкції такого типу надзвичайно поширені внаслідок того, що семантика зіставлення задається в них уже часовим протиставленням. За логікою формування зіставного змісту в складній конструкції мовець може зіставляти будь-які ситуації, між якими він вбачає певний зв'язок, єдиною умовою при цьому є їхня близькість і можливість встановити мінімум два асоціативних ряди. У випадку із часовими компонентами змісту один ряд забезпечується вже за рахунок їх наявності, а інший добирається на розсуд мовця. Так, у конструкції **Час від часу** жінки обмінюються докорами між собою, поскаржаться льотчикові, що ця ось, борозенна, весь час заламує корінну, **а потім** і на нього перекинуться, [жартома стануть уявляти, як підкинуть комусь оце загіпсоване глиною “немовля”, а воно потім, коли стане на ноги, опиниться в небі, та й забуде про них, хоч би, як знову літатиме, при нагоді записочку кинуло або крилом помахало над їхнім Синім Гаєм!] (О. Гончар) компоненти з часовим значенням забезпечують можливість зіставлення дій тих самих учасників у різні проміжки часу, що цілком узгоджується з тими вимогами, які ставляться до пропозитивного змісту частин. За аналогічним принципом побудоване й таке речення, як *Буває, вона **вечорами** читає льотчикові при вогнику блимавки когось із поетів, а коли він, знеможений, задрімне, ще й після того біля нього посидить, тихо чатуючи його сни, льотчицькі, фронтіві, чи, може, ще довоєнні. **А вранці** потім запитає:*

– По-якому то ви говорили вві сні? (О. Гончар).

У реченні ж *Сьогодні ти порушив клятву, **а завтра** кожен зрадить Батьківщину!* (О. Довженко) ситуації в цілому досить умовно можуть бути зіставлені, пор.: *Ти порушив клятву, а всі зрадять Батьківщину*, але за рахунок уведення темпоральних конкретизаторів ситуації частин знаходять саме те смислове доповнення, яке робить висловлення цілком логічним і завершеним.

До цього ж різновиду лексико-семантичної співвіднесеності мають бути віднесені конструкції, у яких наявні локальні конкретизатори на зразок **тут... там, попереду... позаду** тощо. Цікавим у цьому відношенні є таке речення *Мати Софійчина та її сусідка, тітка Василина, нагнувшись **повагом ідуть в упряжці, а ззаду** з санчат очей не зводить Софійка – де підсобить, підіпхне, а то просто стежить пильнує, щоб довготелесе, вмоцнене на збитих дошках “немовля” не випало із саней, коли їх десь занесе на ковзому* (О. Гончар), у якому позицію одного з локальних конкретизаторів заступає предикат та його поширювач способу дії, пор.: *повагом іти в упряжці = йти попереду*, який у такому значенні співвідноситься з локальним показником ззаду другої частини.

Як неодноразово вказувалося, в елементарних зіставних конструкціях виявлення асоціативних зв'язків між компонентами становить у цілому нескладну

операцію. Набагато важче виявити ряди асоціативних лексем у конструкціях такого зразка, як *Революція заскочила була в село на конях, а нині тільки курява на далекому обрії* (М. Куліш), де значення зіставлення, підтримуване структурною схемою, на рівні лексики потребує додаткових засобів своєї експлікації. У наведеному прикладі очевидною є лише контекстуальна співвіднесеність лексем в село – на обрії, які об'єднані спільною тематичною приналежністю, а саме локативним значенням, натомість інші ряди мають бути віднайдені. Так, форма давноминулого часу дієслова *заскочити* (*заскочила була*) у першій частині може бути співвіднесена (а потім протиставлена) із прислівником *нині* в другій частині. Проте лексеми *революція* і *курява* не можуть бути співвіднесені за жодною ознакою, що не задовольняє вимоги до формування зіставного відношення. Рятуює ситуацію обставина способу дії першої частини *на конях*, у пресуппозиції якої є судження “біг коней створює куряву”. Саме за рахунок виявлення цього асоціативного зв'язку вдається поєднати першу й другу частини складної конструкції. Відтак, її зміст задовольняє вимоги відношення зіставності й, зокрема, за рахунок контекстуально співвіднесених лексем (*була створила* = *колись створила* / *нині*), пор.: **Колись** революція на конях створила куряву в селі, **а нині** ця курява видніється тільки на обрії.

Формування зіставного відношення може відбуватися за умови співвіднесення зіставляваних компонентів за ступенем прояву ознаки. Така реалізація відношення може виявлятися по-різному. Одним із таких виявів є зіставлення за здійсненістю / нездійсненістю, бажаністю / небажаністю, добровільністю / вимушеністю дії, представлені одним із предикатів складної конструкції.

Зокрема, такі види зіставлення знаходять вияв у конструкціях, де в першій частині дієслівна лексема недоконаного виду, а в другій доконаного (здійсненість / нездійсненість), в одній частині дієслівна лексема з модальністю бажаності, можливості, добровільності, а в іншій – дієслівна лексема, яка вказує на інший ірреальний / реальний результат або вияв дії, стану, процесу. Наприклад, у реченні *Рабіндраната Тагора сподівався читати в оригіналі, мріялося чути музику різних мов, хай то навіть найдальші мови світу, а натомість доводиться ось тут слухати тужливу мову вітру, [що ночами так тривожно гуде в димарі й торгоче віконницею]* (О. Гончар) співвідносяться компоненти *сподівався читати, мріялося чути* (модальність бажаності дії, вираженої особовими дієсловами) із *доводиться слухати* (модальність вимушеності). Предикатні лексеми частин конструкції, значеннєво майже тотожні (синонімічні), можуть різнитися ступенем вияву ознаки дії, тобто супроводжуватися допоміжними лексемами, які вказують на неповноту дії, як у реченні *Співають було на буряках дівчата, а я їм допомагаю* (І. Ле), де компоненти *було співають* і *допомагаю співати* тотожні за основним значенням, але різняться за ступенем активності учасників, адже *допомагаю співати* парадигматично тотожне лексемі *підспівувати*. Саме на підставі цієї різниці в семантиці й будується зіставна конструкція. За умови, що другий учасник виконував би тотожну (таку саму) дію,

можливість формування зіставного відношення зникла б, пор.: ***Співають було на буряках дівчата, а я співаю** і **Співають було на буряках дівчата, а я співаю аж заливаюся**.

Важливою ознакою складних синтаксичних конструкцій із зіставним відношенням між частинами є те, що зіставлення формується на основі з'ясування подібності чи несхожості (аж до повної протилежності) двох різних реалій дійсності. Це становить передумову правильної побудови зіставної конструкції. Винятком є лише конструкції із тотожними суб'єктивними компонентами в першій і другій частинах, причому в другій частині на його позначення виступає анафорична лексема – зворотний займенник *сам*, наприклад: *Бурхливим морем налітала пісня на стінки, підхоплювала їх шаленим виром, трощила на шматки, а сама рвалась в обійми ночі; Він гладив, тискав ті ручки, ворушив ними, а сам палав, як багаття, робився млявим, нездатним до мислення* (обидва – В. Підмогильний), *Маковейчик передає команди Брянського, а сам думає, закликає, щоб знову де-небудь не порвало кабель* (О. Гончар). Такі конструкції стоять близько до складносурядних єднальних речень, пор.: *Бурхливим морем налітала пісня на стінки, підхоплювала їх шаленим виром, трощила на шматки і рвалась в обійми ночі; Він гладив, тискав ті ручки, ворушив ними і палав, як багаття, робився млявим, нездатним до мислення, Маковейчик передає команди Брянського і думає, закликає, щоб знову де-небудь не порвало кабель*. Проте разом із виключенням зі складу цих речень показника зіставного зв'язку зникає й відповідна зіставна семантика, бо саме за рахунок формального показника та використання зворотного займенника знаходить вираження зіставлення двох станів того самого носія в той самий час. Це значення збагачує семантику висловлення. Так, скажімо, у першому з наведених речень зіставлення формує таку семантику: ніч тікає з одних лещат, а потрапляє в інші; у другому й третьому – протиставляються зовнішні прояви почуття людини й внутрішні, – вказівка на різнобічність цих планів, на їх одночасність, паралельність протікання, але не взаємопов'язаність зникає за використання єднального засобу зв'язку.

Отже, одним із найважливіших чинників творення зіставного значення в структурі складних синтаксичних конструкцій є лексико-семантичне оформлення їх предикативних частин, своєрідність якого виявилася в наявності в обох із них тематично співвіднесеної предикатної й непредикатної лексики. Протиставне й ототожнювальне значення, які творяться завдяки лексичній і синтаксичній синонімії та антонімії, становлять крайні вияви зіставлення й співвідносяться із зіставним значенням як варіанти з інваріантом.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови : синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
2. Загнітко А. П. Український синтаксис : [науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс] / А. П. Загнітко. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 2 : [навч. посібник]. – 240 с.

3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
3. Ломакович С. В. Роль лексики у формуванні змісту складного речення / С. В. Ломакович // Лінгвістичні дослідження. Наук. вісник. – Харків : ХДПУ, 1997. – Вип. 3. – С. 149–153.
4. Крейдлин Г. Е., Падучева Е. В. Значение и синтаксические свойства союза *а* / Г. Е. Крейдлин, Е. В. Падучева // Научно-техническая информация. Серия 2 : информационные процессы и системы. – 1974. – № 10. – С. 32–37.
5. Корельская Т. Д., Падучева Е. В. Трансформации в симметрических конструкциях : сочинение и эллипсис / Г. Е. Крейдлин, Е. В. Падучева. – Научно-техническая информация. Серия 2 : информационные процессы и системы. – 1973. – № 9. – С. 29–38.

Анотація

У статті досліджуються питання лексико-семантичної організації складносурядних зіставних речень зі сполучником *а*. Автор доводить, що протиставне значення й значення тотожності, які творяться завдяки лексичній і синтаксичній синонімії та антонімії, становлять два крайні вияви зіставлення й співвідносяться із зіставним значенням як варіанти з інваріантом.

Ключові слова: лексико-семантична група, синонімічні лексеми, антонімічні лексеми, тезаурусно співвіднесені компоненти, контекстно співвіднесені лексеми.

Аннотация

В статье исследуются вопросы лексико-семантической организации сложносочиненных сопоставительных предложений с союзом *а*. Автор утверждает, что противопоставительное значение и значение отождествления, которые образуются благодаря лексической, синтаксической синонимии и антонимии – это два крайних проявления сопоставления, которые соотносятся с сопоставительным значением как вариант с инвариантом.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, синонимические лексемы, антонимические лексемы, тезаурусно соотнесенные компоненты, контекстно соотнесенные лексемы.

Summary

The problems of lexical and semantical organization of complex sentences with conjunction *and* are considered in the article. The author asserts that contrasting meaning and the meaning of identification formed because of lexical and syntactical synonymy and antonymy are the two extreme displays of comparison which correlate with comparing meaning as variant with invariant.

Keywords: lexical and semantical groups, synonymous lexemes, antonymous lexemes, thesaurus correlated components, contextually correlated lexemes.